

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

О. І. ХВОРОСТЯНИЙ (Київ)

Про характер культу Зевса Сотера на Боспорі в перші століття нової ери

Незважаючи на те, що вивчення історії Боспорського царства ведеться досить давно, не всі питання культури його населення досліджено достатньо. Це повною мірою стосується й релігійних уявлень. До цього часу відсутнє й узагальнююче дослідження, присвячене характерним особливостям релігії боспорян протягом античної епохи¹. Тому поглиблене вивчення характеру боспорського пантеону, безумовно, є актуальним. Дана стаття присвячена одному з грецьких культів населення Боспорського царства, який відправлявся певними групами боспорян у зазначений період.

Серед богів грецького пантеону, яким вклонялися боспоряни в перші століття н. е. був Зевс Сотер (Спаситель), культ якого засвідчений низкою епіграфічних пам'яток. У 1962 р., під час розкопок на території Анапи, було знайдено фрагментовану мармурову плиту з рескриптами царя Аспурга (14/15—37/38 рр.) жителям Горгіппії, що датується 15 р. н. е.² В першому говориться про будівництво Зевсу Сотеру якоїсь культової споруди, скоріш за все вівтаря, спорудженого на честь благодіяння, яке надав цар горгіппійцям. Виходячи з цього, А. І. Болтунова вважала, що культ Зевса Сотера на Боспорі мав офіційний характер і супроводжувався суспільними жертвопринесеннями³.

Однак навряд чи на цьому можна наполягати беззастережно. Встановлено, що, коли Аспург їздив у Рим, на Боспорі сталися нам невідомі події, котрі є сенс розглядати як спробу позбавити його престолу. Жителі Горгіппії залишилися вірні цьому цареві, який до сходження на престол, ймовірно, жив у місті, а, можливо, й обіймав тут високу посаду в структурі державного управління⁴. Горгіппійцям за їх вірність офіційно було висловлено подяку і надано певні привілеї, про що йде мова у згаданому документі⁵. З огляду на це, ймовірно, можна припускати, що культ Зевса і Гери Спасителів не розглядався як офіційна релігія всієї держави, а ці божества вважалися захисниками лише царської династії, представником якої у той час виступав Аспург. Результатом цього могло бути зведення в Пантікапеї якоїсь споруди, про що свідчить уламок з написом "Сотер" (I ст. н. е.), знайдений під час розкопок⁶.

Сказане пов'язане із змістом ще однієї епіграфічної пам'ятки I ст. н. е. з Пантікапея. Під час розкопок в м. Керчі 1953 р. було випадково знайдено вузьку мармурову плиту з написом, зробленим 82 р. н. е. за обітницею членами фіаса "Зевсу і Гері Спасителям"⁷. Згадка в ньому фіаса⁸ дозволяє досить упевнено говорити про те, що Зевс і Гера Спасителі шанувалися не на державному рівні, а, судячи з імен, що є в написі, членами порівняно замкненого релігійного об'єднання. Встановлення такої пам'ятки від імені членів спеціального релігійного фіасу навряд чи було б можливе, якби в той час культ Зевса Сотера мав офіційний, державний характер. На користь такого висновку свідчить і верхня частина маленького ва-

пнякового, явно домашнього, вітваря з Мірмекія з присвятою Зевсу Спасителеві від імені Гокона, сина Гелія, що датується I ст. н. е.⁹

Найбільш пізнім свідченням, пов'язаним з цим культом на Боспорі, є постамент білого мармуру, знайдений на території Пантікапея, на трьох гранях якого вирізблений багатостроковий напис з переліком імен. Пам'ятник було встановлено за часів правління царя Тіберія Юлія Тейрана (275/276—278/279 рр.) “богам небесним Зевсу Спасителеві і Гері Спасителю за перемогу” арістополітами “своїм богам і добродійникам”¹⁰. Зараз є вагомі підстави вважати, що його було споруджено на честь перемоги царя Тейрана над залишками варварів, що вторглися 275 р. на територію Римської імперії і були розбиті десь у межах Боспору¹¹. Тому можна більш чи менш упевнено говорити про те, що в цьому випадку головну роль відіграло уявлення про Зевса Сотера як про захисника і спасителя держави від зовнішньої небезпеки¹².

Треба звернути увагу і на те, що присвяту було зроблено від імені вищої знаті Боспорської держави, названої арістолітами, при жерці Юлії Хофарні, синові Афродісія. Це дало можливість А. І. Болтуновій стверджувати, що пам'ятник був поставлений членами фіасу. Зазначимо, що в останньому були об'єднані представники найвищих верств царства, для яких культ Зевса і Гері Спасителів був офіційною релігією, а самі ці божества були заступниками царя Тейрана¹³. З цим важко не погодитися. Однак привертає увагу те, що вищі посадові особи держави були об'єднані в релігійний фіас, члени якого шанували споконвічно грецьке божество. Отже, культ Зевса і Гері Спасителів не був загальнодержавним, оскільки в іншому випадку не було необхідності організовувати для його шанування спеціальний фіас.

З іншого боку, культ Зевса і Гері Спасителів був типово грецьким культом, добре відомим на Боспорі, за деякими граффіті, принаймні з IV ст. до н. е.¹⁴, і його відправлення в останній чверті III ст. вищою знаттю боспорської столиці свідчить про певні тенденції в релігійному житті Боспору в той час. Враховуючи, що у II—III ст. на Боспорі, як і на території Римської імперії¹⁵, спостерігається процес орієнтації на традиційні античні релігійні цінності, можна стверджувати, що організація спеціального фіаса шанувальників Зевса і Гері Спасителів з представників вищої знаті повинна була не тільки підкреслити грецьке походження правлячої династії, а й об'єднати навколо царя певні верстви населення¹⁶. Традиційно грецькі божества Зевс і Гера Спасителі виступали в цьому випадку вже як захисники і спасителі держави. Саме вони після смуги нестабільності і варварських навал третьої чверті III ст. повинні були згуртувати боспорян і протистояти новим течіям, що були характерні для пізньої античності в релігійному житті. Таким чином, це свідчить, що і в той час, як і в II ст., робляться спроби реставрації “батьківських культів”¹⁷. Причому, як і тоді, ініціативу щодо цього в першу чергу виявляли близьке оточення царя та вища знать держави, але з тією лише істотною різницею, що для цього вже не відбудовувалися храми і святилища, які прийшли в занепад, а було організовано фіас. А це, в свою чергу, свідчить про подальший процес трансформації ідеологічного життя боспорян, що вже далеко зайшов, і, мабуть, про дуже скромні матеріальні можливості держави порівняно з попереднім часом.

На основі наявних даних можна зробити висновок, що культ Зевса і Гері Спасителів у перші століття н. е. не мав офіційного характеру, а відправлявся у порівняно обмежених межах фіасів, члени яких були, вірогідно, наблизеними царя або високопоставленими службовцями державно-

го апарату Боспорської держави. Як свідчать епіграфічні пам'ятники, присвяти Зевсу і Гері Спасителям ставилися у вдячність за позбавлення від цілком конкретної небезпеки, що загрожувала або владі царя (Аспург), або всій державі (час правління Тейрана). Причому традиційні уявлення греків про Зевса і Геру Спасителів, як про спасителів і захисників від конкретної, можливо, військової небезпеки, набули певного поширення на Боспорі з IV ст. до н. е., а в перші століття н. е. саме ці божества стали заступниками царської династії. Витоки подібних уявлень, ймовірно, треба шукати ще в ідеології Мітрідатидів*, в якій цар сприймався не тільки як захисник, а й як евергет** і спаситель¹⁸. Принаймні, дані, що є в нашому розпорядженні зараз, не дозволяють розглядати культ цих богів-спасителів як державний. Скоріше за все, він мав неофіційний характер, що в свою чергу свідчить про певну специфіку пантеону Боспорської держави в перші століття н. е.

¹ Докладніше див.: Русяева А. С., Зубарь В. М. Боспор Киммерийский: история и культура. — Николаев, 1998. — С. 69—106; Русяева А. С. Боспорська держава // Крижичький С. Д., Зубарь В. М., Русяева А. С. Античні держави Північного Причорномор'я: Україна кризь віки. — К., 1998. — Т. 2. — С. 317—343.

² Блаватская Т. В. Рескрипты царя Аспурга // Советская археология. — 1965. — № 2. — С. 197—209.

³ Болтунова А. И. О культе Зевса Сотера на Боспоре // Культура античного мира. — М., 1966. — С. 34; Болтунова А. И. Зевс Отчий и Зевс Спаситель // Вестник древней истории (далі — ВДИ). — 1977. — № 1. — С. 181.

⁴ Алексеева Е. М. Античный город Горгиппия. — М., 1997. — С. 55.

⁵ Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 203—209.

⁶ Корпус боспорских надписей (далі — КБН). — М.—Л., 1965. — № 824; Болтунова А. И. О культе Зевса... — С. 34.

⁷ КБН. — № 76.

⁸ Релігійне об'єднання мешканців античного міста, створене для відправлення культу певного, в першу чергу іноземного, божества.

⁹ КБН. — № 868.

¹⁰ КБН. — № 36.

¹¹ Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. е. — первая половина VI в. н. е.). — К., 1998. — С. 152—153.

¹² Болтунова А. И. Зевс Отчий... — С. 180—181.

¹³ Болтунова А. И. О культе Зевса Сотера... — С. 35—36.

¹⁴ Болтунова А. И. О культе Зевса Сотера... — С. 29—34; Болтунова А. И. Зевс Отчий... — С. 180—181.

¹⁵ Кубланов М. М. Религиозный синкретизм и появление христианства на Боспоре (I—III вв. н. э.) // Ежегодник музея религии и атеизма. — 1958. — Т. 2. — С. 61; Венцицкая И. С. Особенности религиозной жизни народных масс в азиатских провинциях Римской империи (II—III вв.): язычество и христианство // ВДИ. — 1992. — № 2. — С. 55; Болгов Н. Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV—VI вв.). — Белгород, 1996. — С. 99.

¹⁶ Порів.: Болгов Н. Н. Указ. соч. — С. 99.

¹⁷ Кубланов М. М. Указ. соч. — С. 62.

¹⁸ Сапрыкин С. Ю., Масленников А. А. Люди и боги: религиозное мировоззрение в Понтийском царстве // Человек и общество в античном мире. — М., 1998. — С. 440.

* Мітрідатида — представники царської династії царів Понтійської держави, до якої належав і цар Мітрідат VI Євпатор.

** Евергет — благодійник. Почесне звання, яке стосовно царів поширилося з епохи еллінізму.